

БАЛАГУЛЬЩИНА (БАРАГОЛЬСТВО) У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1830–1850-ТІ РР.)

В українській історії доби модерного націєтворення є чимало явищ суспільного життя, які потребують детального наукового опрацювання і природа яких досі не цілком з'ясована. У статті ми розглянемо явище «балагульщини», що вплинуло на суспільне життя своєї доби, мало дотичність до польського визвольного і українського національного рухів XIX століття. До того ж це явище було одним з перших виявів молодіжного руху в Україні на теренах Правобережжя. Новим підходом є й розгляд балагульства не лише як попередника українофільства другої половини XIX ст., а і як молодіжний рух, що мав свої аналоги у світі. Разючою також є подібність між альтернативними молодіжними суспільними рухами (субкультурами) XIX і XX століть, що їх у новітній час характеризують як явище контркультури. В той час коли контркультури як такої ще не існувало, а її прояви можна знайти хіба в житті західно-європейської культурної богеми (наприклад, французькі романтики, згодом декаденти), все ж багато її ознак уже можна простежити в молодіжних рухах і зокрема у «балагульстві». Отже, дослідження балагульщини також дозволить краще зрозуміти природу новітніх молодіжних субкультур та контркультури. Першим явищем такого порядку в суспільному житті Правобережної України, а саме на Поділлі, Волині й Київщині, у 30–50-х роках XIX ст. й став рух «балагулів» (бараголів) або явище «балагульщини» чи «балагульства». Вслід за І. Франком схиляємося до написання слова «балагула» і спільнокореневих із ним через літеру «г».

Насампочаток слід зазначити, що в суспільній свідомості, зокрема забарвленій польською революційною традицією, склався далекий від реального життя образ балагули як революціонера-конспіратора. Конструкторами такого міфу були самі повстанці, зокрема шляхичі-хлопоти. Першим у цій традиції був біограф і видавець пісень «короля балагулів» Антона Шашкевича повстанець Стефан Буцинський. Такому анахронічному погляду посприяло й те, що окремі з балагулів (а саме їх найвідоміші представники) самі, поряд із польсько-українськими хлопотами, взяли участь у Січевому повстанні 1863–1864 рр. Серед таких, зокрема, й колишній балагульський «віце-король» Владислав Падлевський (бл. 1814–1863), що, поранений у одній із сутичок, був розстріляний у Києві, а також відомий як батько повстанського генерала З. Падлевського. Однак такі поодинокі випадки навряд чи дають підставу для

висновків щодо зв'язку балагулів із пізнішим шляхетським повстанським рухом і повинні розглядатися як особиста еволюція окремих представників балагульства, коли цього руху вже не існувало. З цього погляду невмотивованою видається спроба пов'язання руху балагулів із «Конарщиною» — конспіраторською діяльністю польського революціонера Ш. Конарського. Такий погляд висловив у 1867 році польський автор Л. Зенковіч. Він, захоплюючись постаттю Ш. Конарського, стверджував, що той мав зв'язки з балагулами, намагаючись залучити їх до своєї справи, «щоб їх із кривої і блудної скерувати на просту і правдиву дорогу» [28, с. 135].

Натомість погляд сучасників на балагульщину (балагульство) бачив у ній тільки молодіжний рух, який закарбувався у пам'яті тогочасного соціуму як вибрики шляхетської молоді, яка любила полювання, бешкети, пиячила, часто запанібрата із селянами, і зухвало поводи́ла себе щодо шляхти старшого віку та жінок, була неодмінним атрибутом ярмаркового життя Поділля, Київщини, Волині, зокрема Бердичева.

Ставлення до балагульщини в українських дослідників неоднозначне. Часто зустрічаємо дещо глузливі характеристики від С. Єфремова й І. Крип'якевича до сучасних нарисів української історії [8; 11, с. 172–173]. Єфремов визначав балагульство просто як вуличне грубіянство, що українські форми приймало не з принципових основ, а тільки через те, що ексцентричним шляхтичам вони здавались зручнішими для всяких ультра-грубіянських витівок [8, с. 232]. Однак вважаємо, що такі історики та літературознавці — здебільшого автори нарисів, загальних курсів, підручників — не заглиблювались у це явище і в своїх оцінках мимоволі наслідували польських авторів кінця ХІХ ст. Дослідники, ближче ознайомлені з темою, уникають категоричності і схильні до більш «позитивного» бачення цього руху в контексті доби, відзначаючи зокрема вплив балагульства на український національний рух. Піонером такого бачення в науці виступив І. Франко [16; 17]. Він уперше науково опрацював тему на основі критичного розгляду різних джерел, зокрема мемуарних та літературних, у розвідці «Король балагулів...», опублікованій у 57-му томі «Записок НТШ» (Львів, 1904) [16]. Суттєво доповнив дослідження І. Франка на основі різноманітних джерел вищезгаданий В. Гнатюк у розвідці «Ярмаркове українофільство...», а також історик літератури того ж часу П. Абрамович [4; 1]. Дослідник українсько-польських культурних зв'язків із Житомира Володимир Гнатюк першим ще у 1920–1930-х роках поставив балагульщину в один ряд із рухом молоді доби романтизму та з молодіжними рухами пізніших часів [4]. В останні роки, на багатому матеріалі польської літератури, балагульщину як молодіжний бунтарський рух охарактеризував польський історик літератури доктор Шльонського університету Александер Наварецький [25]. З українських дослідників подібним чином розглянув балагулів як молодіжний рух дослідник із Кам'янця-Подільського А. Заводовський. Він вважає цей рух позасвідомим, проте навмисним проявом національної самоідентичності серед молоді [9]. У контексті альтернативних рухів молоді, зокрема молодіж-

них субкультур і контркультури пізнішого часу, розглянув балагульщину автор цієї статті [13].

Головними джерелами інформації про балагулів є спогади їх сучасників, в першу чергу Тадеуша Бобровського [19], о. Валеріана Калінки [2], Юзефа Дуніна-Карвіцького [21], письменників Ю. І. Крашевського, Северина Гоцинського, Юзефа Дзежковського [22], Генріка Жевуського (Яроша Бейли) [24], Тита Щеньовського (Ізаслава Блепоньського) [18], Вітольда Пруського, які містять найбільше інформації [див.: 25]. Ці свідчення — із художньої літератури і належать суб'єктивно налаштованим стороннім спостерігачам. Самі ж балагули не залишили ніяких письмових свідчень, які б пояснили суть цього руху. Перший життєпис «короля балагулів» Антона Шашкевича разом з його творами, віршами і піснями вийшов у 1890 році з-під пера редактора видання С. Буцинського [26]. Однак перший науковий дослідник балагульщини І. Франко критично оцінив такий погляд, охарактеризувавши його як панегіричний і далекий від історичних джерел [16].

Під час етнографічно-статистичної експедиції Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства у 1870-х роках інформацію про балагульство збрали етнографи П. Чубинський і К. Михальчук, оприлюднивши її у VII томі матеріалів. На той час балагульщина уже понад десятиліття не існувала [12].

Попередником балагульства С. Єфремов вважав українську школу в польській літературі, під впливом якої спольщені українці або й поляки вдалися до українських сюжетів і навіть мови. Серед цих кіл було три течії: «балагульство»; українофільське народовство в польському письменстві і «хлопоманство», представники якого уже цілком стали на українському ґрунті [8, с. 232]. Балагули, згідно з Г. Грабовичем, були «низьким» варіантом українофільської польської шляхти, порівняно з «високим» варіантом — козакофілами Б. Залеським, М. Чайковським, Т. Падурою. Попередниками цих двох течій Грабович називає таких ентузіастів та ексцентриків початку XIX ст., як князь Август Яблоновський або Вацлав Жевуський [5].

Припустимо, що появу балагульства, окрім традиційної наявності українських мотивів у польській літературі і культурі загалом, спричинили й події революції 1831 року. Польські шляхетські повстанці бачили відсутність підтримки з боку української етнографічної селянської маси, поряд з якою вони жили. Виникла прірва між соціальними станами — привілейованим і пригніченим. Тому, як наслідок, з'явилися ті, які той зв'язок інстинктивно відшуковували. Такими людьми були балагули. На цьому етапі це не могло не бути зовнішнім наслідуванням, панібратством, забарвленим у козакофільство шляхетських українофілів-романтиків, як В. Жевуського (відомого як «Еміра» і отаман Ревуха) або поета Тимка Падури.

Назва «балагула» походить від єврейського «бричка», «візник» і означає «господар воза». Легкими бричками їздили представники цієї течії — паничі з польських чи спольщених шляхетських родин. Інше ви-

значення — «балагули» подає словник Б. Грінченка: в південно-західному краї — народник з польських поміщиків 1830–1850 рр., член надзвичайного народницького товариства на той час [14, с. 23]. За польськими словниками, «балагула» — в переносному сенсі юнак, заводіяка, гуляка, відчайдух, коняр, баламут, байдужий, а також — поступовець. В польській літературі щодо балагульщини подибуємо й такі назви: «балагульство», «барагольство», «барагульство», «балагулізм», «балагулія» [25]. В українській і російській мовах є й подібні слова «балагурити», «балагур» у значенні жартувати, весело розмовляти, веселун, балакун, жартівник. Словник Б. Грінченка подає й слово «балагувати», що значить — жити в ледарстві [14, с. 23].

«Словник польських говірок» так характеризує термін «балагула»: молодий чоловік, що не дбає про зовнішній вигляд і пристойність, непоштивий до прийнятих у світі звичаїв, відчайдух, знавець та любитель коней, сам зазвичай керуючий чотирма кіньми в бричці, на ярмарках бувалий, до склянки охочий, не гречний ні в чому [27]. Традиційно вважають, що балагули свої симпатії до народу виявляли в зовнішньому наслідуванні селянських звичаїв, зокрема народного одягу, їх характеризували як маргіналізований, в карикатурних формах рух. Ми вважаємо, що це не зовсім так. Точного наслідування селянських звичаїв не було, балагули творили власний стиль. До того ж балагульство яскраво виявляло протест, демонструвало свій розрив із традиціями старшого покоління. Далі доведемо свою думку на фактах.

Балагульство поширилося серед молодшої шляхти після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. Пік руху, за свідченням сучасника Т. Бобровського, припав на 1834–1844 рр. Іван Франко вважав, що балагульщина — помітний факт для історика духовних течій в Україні першої половини ХІХ ст. Тадеуш Бобровський у споминах пише, що балагульщина була проявом невеликої кількості представників польської подільської шляхти, що залишилася в краї і через свій вік не взяла участі у польських повстаннях 1831 р., «конспірації» Ш. Конарського чи в інших революційних рухах [19, с. 42–43; 17, с. 209]. За тою ж характеристикою, балагули були «недовареною» молоддю «з недоростків і недочених революційної епохи», які без провідників виявилися як неорганізований анархічний рух. Вони виявили себе в першу чергу проявами пихи, «шумними найчастіше та неподобними вибриками» і були відомі й поза межами краю на чолі зі своїм «королем» Антоном Шашкевичем, якого вони самі називали «Шашкою» [17, с. 209]. Однак у балагульщині виявилися вже існуючі серед шляхти пристрасть до полювання, коней, картярства.

Етнограф і мовознавець К. Михальчук наступним чином характеризував балагульство. Догматами руху були цинізм і блазнювання (химороди). Це був протест, у грубій та потворній формі, проти аристократизму, французоманії, світських звичаїв. Балагули відзначалися оригінальністю, але заразом і простотою одягу, часом навіть неохайністю. Уживали переважно народний український костюм з деякими змінами і доповне-

Здзіслав Корелеський. Балагула.
1965 р.

ннями, іноді добряче забруднивши його, — для певного шику. Нехтували загальноприйнятими звичаями. Гарцювання на конях, перегони, нестримне бенкетування чи попросту пияцтво в шинках із

селянами і панібратство з ними (хоча зі своїми селянами балагули могли поводитися гірше інших панів), розпуста, гидка лайка, а особливо цинічні анекдоти, полювання з пиятикою — все вищеперелічене становило зміст життя балагулів [12, с. 246–247; 7, 15].

Крім А. Шашкевича до балагулів, за Т. Бобровським і В. Гнатюком, належали: Кароль і Болеслав Буржинські, Фелікс і Кароль Дорожинські, Вавржинець Потоцький, Тит Сарнецький, Адам Вилежинський, Владислав Падлевський, Олександр Будзинський, Юзеф, Олександр і Генріх Опольські, Петрусь Виржиковський та Вікентій Букар. Тільки останньому було трошки за 30, самому «Шашці» було трошки більше 20, а решті по 16–20 років [4, с. 151, 153–154]. Це був кістяк руху, який навряд чи був чисельним у 1830-х — на початку 1840-х років. Припустимо, що цей рух набув певної масовості, однак уже після відходу від нього А. Шашкевича у 1840-х роках.

Балагули залишили по собі характерний візуальний образ. Сучасник пише, що у балагульських запрягах не було ані дрібки елегантності. У балагули мусила бути проста бричка, обшита лубом і на сидінні вистелена околотовою соломною. До брички запрягали четвірку коней, яких відбирали особливо ретельно — мали пробігати щонайменше 15 верст за годину рівним тропом, найвищим смаком вважалося, щоб вони були різної породи. Їхав сам балагула із люлькою в зубах, на короткому дерев'яному цибуху, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським, набиваним сріблом, поясом і в широкі шкіряні рейтузи. Голову накривали: взимку бараняча шапка, літом — шкіряний кашкет із дашком. «На інший рід елегантності дивилися криво. Служба прибрана по-козацьки, без жодних блискучок або, борони Боже, гербових гудзиків» [16, с. 126; 21, с. 75–76].

З першого погляду, балагульський рух не мав глибоких ідейних основ. «Балагули тільки те й робили, що розбивалися по ярмарках, торгували кінями, пили, гуляли, вчиняли всякі бешкети» [11, с. 173]. Центром балагульства був Бердичів і його ярмарки, а головними проявами — пияцтво та цинічні жарти. В гуляннях на ярмарках цілими тижнями «на переміну то чаркою, то батогом, то картами або дівчатами» провадили свій час шляхтичі-балагули. «Бачили ми не раз... на скажених конях калмицької, татарської і Бог знає якої раси, як їхали в білий день в одній лише сороч-

ці на тілі, п'яні, похриплі від вереску, серед найгамірнішого ярмарку, а довкола них рої євреїв, що реготалися й приплескували тій маскараді. Бачили іншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народу через Махнівку або Липовець їхали кінно балагули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штанцях... а за тою безсоромною кавалькадою на возі — бо вже не міг на коні удержатися — їхав цілком голий «Бахус», себто балагульський кухар...» [16, с. 139].

Для характеристики балагульщини А. Наварецький використав твори польського красного письменства того часу, де вони згадуються. В першу чергу посилається на твір визначного польського письменника Ю.І. Крашевського «Чарівний ліхтар», написаний під час проживання автора в Житомирі у 1843–1844 рр. Змальовуючи волинське суспільство, Ю.І. Крашевський подав оцінку балагули в тогочасному соціумі (переклад наш. — В. О.): «Є то экс-балагула (...) член цього конярсько-гулящого об'єднання, яке так дивовижно в нас виникло недавно, котре громадська думка вже розбила... (...) Що то було я не знаю (...) ані не розумію, чого ці панове хотіли, до чого прагнули. (...) Балагулізм, однак, недовго тривав, налякавши трохи, як вогняний метеор, що пролітає над головою, своїм безсоромним оголенням, аморальністю, козацтвом, спіткнувся і впав. Залишилися по ньому уламки і напевне недовго будуть помітні» [цит. за: 25]. А. Наварецький вважає, що експресія цитованих вище епітетів сучасників прояснює: ми маємо справу з тим, що найбуквальніше розуміють як «молодіжний рух» — екстатичний, конвульсивний, без напрямку, із запереченням порядку. Балагули Ю. Крашевського мчали льотом метеору до розсіяння і загибелі. «Балагулізм — то була попросту свавільна, розгнуздана, юнацька, біснувата, охрещена ім'ям об'єднання сваволя, вироджена з неробства, браку принципів і доброго виховання. (...) На бердичівських ярмарках балагули королювали, їх столицею був Бердичів; зараз кажуть, показуються в Балті. Є надія, що переселяться до Туреччини, то дай Боже!» [цит. за: 25]. Порив балагулів до хаосу польський історик-клерикал В. Калінка звав «кочовим безладом». Вузлами енергії для балагулів були вируючі життям ярмарки: Янівка, дубенські контракти, і звичайно Бердичів, де й змалював балагулів дня 14 червня 1840 року письменник-революціонер Ю. Дзежковський [22]. Ярмарковий Бердичів письменник-сатирик і філософ Т. Щеньовський назвав «столицею Королівства Балагулів». І власне тут, як помітив Г. Жевуський, «бараголи розквітали у всій красі», а поза тим були як польові рослини, що в'януть в горщиках» [25].

З багатьох причин їх вабили кінські торговці. Згідно з Крашевським «замилування кіньми було професійним заняттям тих панів». З погляду критиків балагула був усього лише новим видом гротескового типу шляхтича, званого «конярем». З них глузували: «...гасають на конях низьких і вихудлих, якими чваняються, ніби з арабських бахматів» [24, с. 24]. Але всі мусіли погодитися з думкою Ю. Дуніна-Карвіцького, що «такий вершник повинен бути шалено прудкий, повороткий і витривалий». Запряги балагулів, як пише В. Пруський, «мали значно перевищувати пан-

ські — повинні були їх завше вільно обганяти, не зважаючи на втому». Гнали так швидко, що вимогою безпеки стало оснащення карет застережними дзвіночками. Деякі, для звернення на себе уваги, показувалися голяка на конях в містечку і неслися переповненими народом вулицями (Ю. Крашевський, В. Калінка). Ганяли за звіриною (найохочіше за вовками) або наввипередки, але найчастіше без цілі. Гуляли містами і містечками, нападали на «ясновельможних» на дорогах, заподіювали їм болючі (але принаймні такі, що чимось можна було пояснити) витівки («фіглі»). Нападали на беззахисних жінок, силою від них домагаючись того, «чого серцем здобути не могли» (Ю. Крашевський). Як твердив С. Гоцинський, «Метою їх є гулянка, пиятика, скандал, ярмаркова бравурність; достоїнством — презирливість, зневажання чесних жінок, уникання подружніх зв'язків; покликанням — розгнузданість до всього, що може образити почуття» [25]. А в цій гонитві «не знали ніякого гальма», — зауважив В. Калінка [2].

Балагули на кожному кроці пародіювали шляхетське суспільство, що було далеким від простого народу. Це була реакція в протилежний бік ненатуральності шкіл і салонів, їх тотальне заперечення: замість французької мови — «хлопська» українська, замість фраків і жабо — гуньки і шкіряні рейтузи, замість карет і фаєтонів — луб'яні брички-«натичанки», замість дуелей — поєдинки на батогах [16, с. 132].

Своєрідність «зближення з народом» полягала в тому, що в балагульському житті кожний молодий шляхтич мав довірену особу, товариша і друга в особі якогось українського «молойця», надвірного козака [16, с. 130]. Цей зв'язок ілюструють і такі звичні заняття балагулів (за В. Калінкою): «Групи і кавалькади такого роду збиралися, як правило, в селі у якогось багатого панича, подоляка або українця, де забава, розпочата з перегонів і полювання, переходила в картярство та пиятику. Після цього вже йшло явне безстидство і вкрай галаслива розпуста, бо коли паничі бавилися, то шляхетські будинки гриміли і вдень, і вночі п'яними вигуками. А дворові козаки і запопадливі фактори в цей вже час крутилися вуличками і завулками, відшукуючи дещо для амурного сюрпризу, який їх господар волів своїм гостям влаштувати. Тож летіли повз хати брички, навантажені цим амурним «товаром», а селяни, дивлячись на таку розпусту, хрестилися, думаючи, що то вже кінець світа, і дружин своїх, дочок і дітей недорослих ховали...» [2].

«Фіглі» балагулів одночасно відзначалися гумором, іритували добропристойне товариство і були викликом загальноприйнятим нормам. Одну з таких витівок описав Т. Бобровський: «Раз якось дев'ять балагулів, ідучи греблею, признали відповідним викупатися. Купаються собі, коли се з горбика на греблю над'їжджає ландара (критий повіз), повна женщин. А була се пані Падлевська з дочками, якої син також числився до балагулів. Ті пани не пізнають матері свого товариша, велять своїм слугам зупинити повіз силою і посилають сказати, що «король і королева Конго хочуть паням зложити візиту». І отворивши на простріл двері повоза, всі дев'ять голі переходять через повіз. Аж довершивши сеї

бурди, похопилися, кому її зробили, і дали драла» [17, с. 210; 16, с. 132–133; 19, с. 47]. Інший «фігель», коли дев'ять балагулів у Бердичеві, оточивши віз одного пана, мовчки імітували гру музичних інструментів, наводить Ю. Дзежковський [22, с. 18–19]. Зазначимо, що такі жарти були цілком у стилі батярських «геців» початку ХХ ст. і мали характер вуличної вистави-гепенінгу. Блепоньський свідчить, що існувала й вистава балагульської драми «Король і королева Конго», за прикладом античних вистав Теспіда (Феспіда), коли актори влаштували сцену на вулиці [18, с. 139–140; 4, с. 153]. Звільненню від гальм безсумнівно сприяв алкоголь. У Києві ще півстоліття потому згадували пиятики балагулів. Можливо, за припущенням А. Наварецького, в них брав участь й сам Ференц Ліст під час своїх гастролей у 1840-х роках. Напивалися переважно «простою сивухою», погорджуючи шляхетними трунками. Часто пили «пофірманськи», просто на бричці [25].

Одяг балагулів був екзотичним: спершу походив на одяг візників, а потім став зовсім своєрідним. Спочатку це був звичайний стрій для їзди: «Кожен, одягнений до коня: шкіряні штани, через спину нагайка, червона шапка набакир» (С. Гощинський). Але вже невдовзі Бердичів був переповнений молодиками дивно переодягненими, так що шкіра на всіх боках в їх вбранні промокала, що як давніше казали про лицарів, що то були люди з заліза, так тут про бердичівських героїв можна було вимовити, що то люди з ременів (Т. Щеньовський). Їх винаходом була також шкіряна куртка, отже, нічого дивного, що звали їх «шкурковими». Дунін-Карвіцький звернув увагу на «широкі шкіряні рейтузи» і «шкіряний кашкетик з дашком». Захоплення шкірою підтверджує також Ян Дуклян Охоцький, хоча найбільше його здивував рясний заріст балагулів: носили шляхетські вуса, бакенбарди, ніби пам'ять про французьких санкюлотів, довгу іспанську борідку, другу додатково — єврейську, яка на чверть ліктя виступала з-під краватки. Дикість зарослого обличчя доповнювали зачіски, що розвівалися на вітрі. Такий стиль у всій красі проявлявся щойно під час їзди. Це добре вловив Ю. Дзежковський, проглядаючи «дивацькі плаття», що миготіли в шаленій скачці: «...то були самі куртки ремінцями, в квітки, в пальми; самі шаровари обшиті шкірою; самі довгі канчуки; в ротах поголовно дерев'яні широкі люльки; на нечесаних головах шапки найдивовижніших форм, з кепсько прикрашеними по-турецьки довгими кутасами» [22, с. 17]. Не випадково цей нарис було опубліковано в «Dzienniku Mód Paryskich» (№ 4 за 1842 р.), не дивлячись на те, що балагульський фасон круто зривав з каноном «світської» елегантності. Таку схильність до переступання мір, навіть в галантерейних подробицях проникливо відзначив Ю. Крашевський: «Ти пізнаєш їх по вусах, широких над море шароварах, короткому кунтушу, шкірянім паску, гострому погляді і якійсь визначеній міні, немовби хотів цілий божий світ через кий пересадити» [25].

Розуміючи природність і закономірність виникнення балагульщини, вже сучасники помітили і її здорові, корисні сторони. Бобровський писав, що при всім цинізмі, балагули не були ознакою занепаду. Серед них

не було людей з сумнівною честю, картярів та шахраїв. Щоправда, поміж балагулами побутували дві не дуже чесні «вольності» — вкрасти доброго хорта або ошукати під час продажу коня. Однак це робилося «для приємності в полюванні та для того, щоб було чим повеличатися». Здоровою прикметою балагульщини був її протест щодо прогнилої верхівки тогочасної шляхетської еліти. Це проявлялося у переслідуванні «суспільних слимаків», шляхти старшого покоління, які співпрацювали з окупаційною владою, а також «збабілих і таких, що хорували на велике панство» [19, с. 64; 17, с. 210]. Від Ю. Крашевського знаємо, що дражнили «свавільними виразами, згіршуючою мовою, навмисно наближалися до вух жінок; інші ще старих, беззахисних, слабих і боягузів обзивали, щоб з них насміхатися» [25].

Образ балагулів збагатив і тогочасну драматургію. Українсько-польський автор Кароль Гейнч із Житомира висвітлив бараголів у сатиричній комедії «Młodzież tegoczesna», де зокрема висміяв їх довге волосся і бороди. Вражені балагули постригли бороди й коси і в пакунку відіслали Гейнчу. З розповіді самого драматурга, він, як мисливець, цим волоссям набив подушку й, додавши відповідний напис, призначив її для свого лягавого пса [1, с. 100].

«Огида до пера і книжки належала до їх програми», тим не менше «писали пасквілі, співали пісні свавільні» (найчастіше українською), а також вірші. Енциклопедія «Кругосвет» характеризує балагулів як радикальну вуличну поезію [15]. Іван Франко зазначив, що для українців балагульщина має спеціальне значення. Реакція проти польської церемоніальності, езуїтського лицемірства та французької чемності, яка радше підсвідомо проявлялася в балагульщині, позначилася і в мові. Дратуючи шляхту, балагули в панських салонах вживали «масних» українських фраз та приповідок [17, с. 210–211]. Вони самі залюбки говорили українською мовою, тримали в себе бандуристів, торбаністів і лірників, залюбки співали українських народних пісень і навіть самі укладали вірші й співанки, часто цинічні, переважно українською мовою [21, с. 78]. Цим вони ненавмисно спричинилися до того, що верхи громадянства почали цікавитися народним життям [11, с. 173].

Цю українофільську і літературну сторону виразно ілюструє життя і творчість Антона Шашкевича (1813–1880), лідера балагулів, якого величали їх «королем». Він увійшов в історію і як популярний свого часу автор віршів і пісень. Дванадцять пісень та декілька поетичних строф А. Шашкевича дійшли до І. Франка у списку. Розглядаючи ці твори, він позитивно відгукнувся про пісні «Бурлака», «Прогулянка». Інші твори вважав тривіальними. Але пісня «Над Ятраньом» або «Ятрань» («Там, де Ятрань круто в'ється...»), у зміненому виді дійшла до наших днів і зараз вважається народною. Крім того, А. Шашкевич склав ще не менше 12 пісень (слова і мелодію), в тому числі, мабуть, і вступ до поеми Т. Шевченка «Катерина» («Кохайтеся чорнобриві...»). Його пісні у 1850-х роках мали великий успіх не лише на Правобережжі, а й на Полтавщині [16, с. 138–141]. Ці заняття принципово не мали професійного літераторського характе-

ру. «Шашка» не записував свої вірші, а імпровізував їх, доробляючи до них мелодію і обробляючи народні пісні в акомпанементі фортепіано [21, с. 78].

За Ю. Дуніном-Карвіцьким були серед балагулів й інші поети, існували навіть балагульські поеми. Наслідували вони переважно Б. Залеського, М. Чайковського, Т. Падуру, своїм авторитетом визнавали й М. Грабовського, хоч той і неприхильно ставився до балагулії. Як сказано вище, пробували сили в театрі [4, с. 152–153].

Загалом же в суспільстві до балагулів було двояке ставлення. Авторитетні козакофіли, представники старшої українофільської суспільної течії (зокрема, М. Чайковський — «Садик-Паша»), як і аристократи (Г. Жевуський), звернули на них нещадну критику. З іншого ж боку, впливовий козакофіл Ш... і провідник емігрантської аристократії А. Чарторийський зі співчуттям ставилися до балагульства. Перший вбачав у ньому відродження козацтва, але польсько-католицького, а другий — зняряддя для своєї заповітної мрії: відродження Речі Посполитої. Він бачив у спартанських звичаях балагулів засіб, що виховував людей до повстання. Сама балагульщина теж зазнавала змін, зокрема під впливом козакофільської літератури: хоч розгульність та інші звички залишалися, та вона ставала менш цинічною та більш тенденційною [12, с. 247].

Український історик культури В. Гнатюк намагався пояснити «викривлення, почварні форми», що яскраво проявлялися в русі балагулів, і для цього шукав типологічно споріднені явища. Так, українську балагульщину варто співвіднести з такими історично-культурними фактами, як ранній європейський романтизм або футуризм, що розвивався на початку ХХ ст. в Україні та Росії. Романтизм був не тільки мистецько-літературно-музичною течією, а й охоплював науку, філософію і став останньою великою культурною епохою в історії Європи [6, с. 377]. Романтики намагалися навіть реформувати і таку консервативну сферу, як побут, до того ж у короткий термін. Через те вони опинилися в ролі диваків, які діяли неестетичними й безрезультатними — на той час — засобами впливу на суспільство: вони демонстративно носили довге волосся, а Теофіль Готьє гуляв вулицями у сенсаційній червоній камізельці [4, с. 163–164].

Як пише в популярному філософському романі норвезький письменник, філософ та історик філософії Юстейн Гордер, перше покоління романтиків народилося близько 1800 року і романтичний рух у Європі був першим бунтом молоді. А романтики мали багато схожих рис із молодшою на 150 років субкультурою хіпі [6, с. 380]. Таким бунтом молоді були й романтики та балагули, як їх більш широкий варіант, з числа української шляхетської молоді. І романтиків загалом, і балагулів характеризує крайній індивідуалізм, культ свободи. Крім того, довге волосся і музикування, лінивість чи радше неробство (нічогонероблення), споглядання також ріднить ці субкультури. Вони нібито марнували життя, з точки зору загальноприйнятих норм поведінки. Відмова від правил, норм і є визначальною рисою романтиків щодо суспільства. З цього погляду, ба-

лагули належали до типу романтиків. Іншою рисою романтизму є зацікавлення народною культурою, фольклором.

Заглянувши наперед, можемо побачити явну спадкоємність таких романтичних особистостей української історії, як В. Жевуський і Тимко Падура із рухом балагулів. Фактично, вони були масовим продовженням течії романтизму в українському соціумі. Балагули розвинули і доповнили романтичну традицію козакофільства і яскраво виражений «анти-обивательський» світогляд романтиків. Романтичний культ мистецтва у балагулів демократизувався у напрямку вуличного театру і псевдонародного романсу.

Існували й спроби порівняння балагульства з літературно-артистичною богемою (В. Гнатюк), а також із дворянсько-богемним і вільнодумним «Товариством мочемордія» на Лівобережжі у 1840-х роках (М. Драгоманов, Д. Дорошенко, В. Гнатюк) і російськими нігілістами (М. Драгоманов) [4, с. 162–163; 7, с. 15]. Із молодіжних субкультур новітнього часу найбільше спільного між балагулами та байкерами і панками, частково — стилями і хіпі [25; 13, с. 153].

Крім значення балагульщини для українських фольклору, етнографії чи літератури зауважимо, що власний жаргон, традиції (маємо підстави говорити навіть про обряди), фольклор (пісні, приказки), зовнішній вигляд і стиль є характерними ознаками молодіжних субкультур. Ознаками власного арго-жargonу балагулів були вигуки «А-гій! Гій-го! Гі-гаго!», «Гура-га», з якими балагули носилися на конях, а також «гурра! на врага», яким балагули починали свої фіглі (між іншим, запозичений із відомої революційної пісні «Рухавка» Т. Падури). Брички балагули називали «натичанками», а горілку — «старкою», бешкети — «фіглями» [22, с. 18; 25; 4, с. 147]. Крім «короля» у балагулів існували ще дві неофіційні посади — «віце-короля» (Владислав Падлевський) та «ад'ютанта» (Адам Вилежинський) [26, с. 27; 21, с. 77; 4, с. 150]. Балагули, мабуть, називали себе, вслід за соціумом, також «бараголами» (з татарської), «шкурятниками», «шкурятяниками» чи «скуржанами» і, можливо, самоназвою «зухи» [4, с. 160–161, 150]. Історик В. Шульгін повідомляв, що в 1837–1838 рр. у Подільській губернії викрили маніфест і отримали відомості про утворення товариства «скуржан-балагулів» або «скуржан і балагулів» чи «Товариство безголових братів і балагулів». Історики Л.Г. Іванова і Р.П. Іванченко зазначають, що у 1838 р. у Києві на Подолі польські революціонери поширювали маніфест «скуржан-балагулів», який мав орієнтацію «на зближення у звичках і діях із простим народом» [цит. за: 10, с. 23]. Вслід за В. Гнатюком сумніваємося в існуванні такої організації, оскільки репресивна політика київського генерал-губернатора Д. Бібікова жодного з балагулів за їхню специфічну діяльність не притягнула до відповідальності [4, с. 146–148].

Доказом аполітичності руху балагулів є й останній епізод «королювання» А. Шашкевича-«Шашки», після якого той відійшов від балагульства. З наказу Д. Бібікова, його з ад'ютантом А. Вилежинським за якийсь бешкет на бердичівському ярмарку було арештовано і відправлено до

Києва. Бібіков грізно запитав Шашкевича: «То це ви король «балагулів»? Шашкевич не розгубився і відповів просто, подаючи свою нагайку, яку незмінно мав при собі: «Складаю своє берло до стіп вашого превосходительства і поручаю вашій ласці мого ад'ютанта Вилежинського». Ця відповідь роззброїла Д. Бібікова, і він звелів звільнити А. Шашкевича [16, с. 134; 21, с. 77–78]. Бобровський зробив припущення, що Д. Бібіков умисно відпустив Шашкевича, щоб підірвати його авторитет серед молоді [4, с. 156].

Імовірно, це сталося ще у 1840-х роках. Тоді ж рух балагулів поширився і серед польської молоді в Києві. Про появу близько 1850 року серед київської молоді спеціального типу «балагулів» у свої спогадах свідчив Томаш Добжевич. За його оцінкою, адепти балагулії намагалися в одязі і товариських прийняттях наслідувати простолюд. Але, як зазначає автор, очевидно, балагули погано зрозуміли характер простолюддя, виявляючи опісля своє народолобство нехтуванням усякої ввічливості [20]. Поширення балагульства, точніше становлення його вже як масового, модного явища серед студентської молоді зустрічаємо у спогадах пізніших хлопоманів-громадівців. Такий моральний стан (однак, мабуть, без народолобної атрибутики) підтримував і київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков. Пиятика, розпуста, картярство мали відволікти молодь (головно, шляхетську) від політики [4, с. 13].

Як протиставлення балагульщині в середовищі студентів Київського університету, вихідців з правобережної шляхти, у 1856 р. з ініціативи студента медицини Ф. Новицького виник протилежний рух — «пуристів» [23, с. 70]. Догматами «пуристів» були: серйозне ставлення до науки, строга моральність і філософський напрямок. За Б. Познанським, пуристи відкидали всі культурні вигоди, носили найпростішу одягу, відзначалися скромністю, тверезістю, моральністю. Показово, що до лав пуристів належали відомі у майбутньому польсько-українські хлопомани В. Антонович (їх ідейний лідер), А. Хамець, О. Хойновський, А. Мйодушевський, Т. Рильський, Я. Загурський, П. Свенціцький, Й. Ролле та інші [7, с. 15–17].

Таким чином, десь у цю пору балагульство, принаймні у Києві, а вслід за ним і в інших частинах Правобережжя віджило своє і поступилося наступній молодіжній течії «хлопоманів» (народолобців). Початкове зацікавлення українством серед цих людей почалося із козакофільської романтичної літератури. З іншого боку, вони бачили й приклад балагулів, узявши від них те, що вважали корисним. Тому, вважаємо не випадковим збігом, що найвідоміші хлопомани були вихідцями зі знаних і згадуваних вище осередків балагульства: Махнівки — Володимир Антонович, і з Романівки — Тадей Рильський.

Будь-яке явище, яке безпосередньо приходить на зміну своїм попередникам, зокрема у середовищі молодіжної культури, заперечує їх. Однак зв'язок між балагульщиною і хлопоманством незаперечний. Балагульство відновило зв'язок полонізованої шляхти Правобережжя з корінним українським народом. І те, що процес об'єднання цієї спольщеної еліти

із народом не був завершеним, не є виною балагулів. Вони не ставили перед собою спеціальних цілей, а діяли інстинктивно, передавши естафету націєтворення своїм послідовникам.

1. *Абрамович П., Гнатюк В.* Ще про Гейнча (Гінча) // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / за ред. акад. М. Грушевського. — Кн. 2. — К.: Державне видавництво України, 1928. — С. 97–102.
2. [Калінка В.] Балагульство. — Дж.: Listy o Rusi. II. Balagulstwo // Roczniki polskie z lat 1857–1861. — T. I. Rok 1857. — Paryż, 1865. — S. 280–290. / Літературний переклад з польської Анатолія Секретарьова і Валерія Франчука. Редакція — А. Секретарьов, 08.04.2009. — Режим доступу: <http://www.proza.ru/2009/04/09/151>.
3. Воспоминания Б. С. Познанского (Продолжение) // Украинская Жизнь. — М., 1913. — № 2. — С. 10–26.
4. *Гнатюк В.* Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // «Українська школа» в польському романтизмі / за ред. Сергія Ткачова. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — С. 144–165.
5. *Грабович Г.* До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — 604 с.
6. *Гордер Ю.* Світ Софії: роман про історію філософії / з норвезької переклала Н. Іваничук. — 2-ге вид. — Л.: Літопис, 1998. — 576 с.
7. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. — 168 с.
8. *Єфремов С.* Історія українського письменства. — Київ: Femina, 1995. — 688 с.
9. *Заводовський А.* Балагульство як форма боротьби з національним поневоленням: молодіжні рухи XIX століття // Перспективи. — 2000. — Лютий. — С. 21–23.
10. *Іванова Л.Г., Іванченко Р.П.* Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. — К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. — 126 с.
11. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. — К.: Либідь, 1994 (4-те вид., стереотип. — К., 2002).
12. *Михальчук К.* Поляки Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции въ в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя дѣйствительным членом П.П. Чубинским. В 7 т. — СПб., 1872–1877; т. VII, ч. 1. — СПб., 1874. — С. 246–248.
13. *Окаринський В.* «Балагульщина» (балагульство) 1830–1850-х рр. як контркультурний рух і попередник молодіжних субкультур новітнього часу // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. Зуляка. — Тернопіль: ТНПУ, 2009. — Вип. 1. — С. 148–154.
14. Словарь української мови. — Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина» / упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — Т. I. А–Ж. — У Києві, 1909. — 494 с.
15. Украинская литература // Энциклопедия «Кругосвет». — Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/articles/104/1010499/print.htm>.
16. *Франко І.* «Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Т. 35. Літературно-критичні праці (1903–1905). — К.: Наукова думка, 1982. — С. 113–149.
17. *Франко І.* Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — Т. 47. Історичні праці (1898–1913). — К.: Наукова думка, 1986. — С. 191–241.
18. *Blepiński Izasław.* Bzdurstwa obyczajowe. T. II // Athenaeum. — 1845. — zesz. I. — S. 137–140.
19. *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia / z przedmową Wł. Spasowicza. — Lwów, 1900. — T. I.: O sprawach i ludziach mego czasu. — 567 s.
20. *Dobrzewicz T.* Wspomnienia z czasów, które przeżyłem // Przegląd Polski. — 1883. — II. — S. 463.
21. *Dunin Karwicki J.* Wspomnienia Wołyniaka. — Lwów: Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1897. — 339 s.
22. *Dzierzkowski J.* Bałaguly. Wjazd do Berdyczowa // Powieści, w pierwszym zupełnem wydaniu, z portretem autora. — Lwów: nakład i druk Rogosza, skład u Richtera, 1875. — T. IV. — S. 16–20.
23. *Hamm Michael F.* Kiev: A Portrait, 1800–1917. — Princeton, 1995. — 328 p.

24. *Jarosz Bejta*. Baragolstwo // *Mieszaniny obyczajowe*. — T. 1. — Wilno: Nakład i druk Teofila Glücksb erga, 1841. — S. 23–32.
25. *Nawarecki A.* Balaguly // *Powiernik Rodzin*. — Nr. 3. — Marzec 1996. — Режим доступу: <http://www.humanfamilies.com/Powiernik/96/nr0396.htm>.
26. *Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem* / Wydał Stefan Buszczyński. — Kraków, 1890. — 70 s.
27. *Słownik gwar polskich* / Ułożył Jan Karłowicz. — T. 1. A do E. — Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, 1900. — 464 s. — S. 41.
28. *Wizerunki polityczne literatury polskiej. Kurs publiczny wykładany w Paryżu w Okręgu towarzystw uczonych (Cercle des sociétés savantes) Leona Zienkowicza*. — Tom pierwszy. — Lipsk: F. A. Brokhaus, 1867. — S. 135.

У статті висвітлено явище «балагульщини» — молодіжного неконформістського суспільного руху 1830–1850-х років у середовищі правобережної полонізованої шляхти. Балагулів можна вважати сполучною ланкою між романтичним українсько-польським козакофільством початку ХІХ ст. і українофільськими рухами другої половини ХІХ ст., а також попередниками молодіжних субкультур і контркультури ХХ ст.

Ключові слова: балагули, балагульщина, бараголи, «барагольство», бунт молоді, неконформізм, романтизм, українофільство, шляхта, Антін Шашкевич.

In the article the phenomenon of «balagul'schyny» inherently nonconformist youth social movement 1830–1850-ies in the environment of Polish gentry of Right Bank Ukraine. Balaguly can be regarded as a link between the Ukrainian-Polish romantic kozakophilia beginning of the XIX century and ukrainophile movements of the second half of the XIX century, as well as precursors of youth subcultures and counterculture of the twentieth century.

Key words: balaguly, balagul'schyna, baragoly, baragol'stvo, youth rebellion, nonconformism, romanticism, ukrainophilia, shliakhta (Szlachta, gentry), Antin Shashkevych (Antoni Szaszkiewicz).

В статье отражено явление «балагульщины» — молодежного неконформистского общественного движения 1830–1850-х годов в среде правобережной полонизированной шляхты. Балагулов можно считать связующим звеном между романтическим украинско-польским козакофільством начала ХІХ в. и українофільськими движениями второй половины ХІХ века, а также предшественниками молодежных субкультур и контркультуры ХХ века.

Ключевые слова: балагулы, балагульщина, бараголы, «барагольство», бунт молодежи, неконформизм, романтизм, українофільство, шляхта, Антон Шашкевич.

